

Рецензия

на дисертация за присъждане на образователната и научна степен “доктор”
в професионално направление 3.1 “Социология, антропология и науки за
културата”

Тема: *Моралните каузи на предприемачеството. Пренареждане и
презареждане на сектори: за променените връзки между институции,
пазар и гражданско общество през примера на социално мотивирани
бизнес инициативи*

Автор: Мила Александрова Станчева

Научен ръководител: проф. д. с. н. Ивайло Стефанов Дичев

Съдържанието на представения за защита дисертационен труд включва увод, три части, заключение, библиография и пет приложения. Текстът е организиран в множество глави и параграфи, които улесняват четенето и се явяват надежден ориентир за навлизането в различните тематични кръгове и аргументативни цикли. Като обем той възлиза на 210 стр. Библиографията наброява общо 198 заглавия на български и английски език, от които 68 на изследователски трудове (книги, статии, глави от книги), 13 – на доклади, 52 – на медийни публикации, анализи и интервюта, 4 – телевизионни и онлайн репортажи, 53 – интернет страници и социални мрежи и 8 – нормативни документи и становища. Приложенията предоставят допълнителна информация за теренното изследване, залегнало в основата на дисертацията – списъци на участници, на посетени събития и организация, както и авторски снимков материал.

Структурата на дисертационния труд изцяло съответства на заложените от Мила Станчева научни цели, задачи и методи. Още в увода тя дава ясно да се разбере, че се е посветила на едно особено амбициозно научно начинание, което не се ограничава единствено до избора на крайно актуална тема и продуктивен социален и изследователски контекст. Действително, поставеното на фокус социално предприемачество, като относително нова пазарна идеология и стопански практики, реализирани в и поддържани от третия сектор, добива популярност и развитие в България през последните десетилетия. Както прекрасно показва Станчева (в рамките не само на увода, а и в целия текст) нараства броят на неправителствените организации, които предлагат социални услуги и се занимават със стопанска дейност, различни бизнес компании все повече започват да подкрепят социални и екологични каузи,

създават се и се поддържат фестивали и базари за социални предприятия, онлайн платформи, магазини за продукция на предприятията и др. Така че дисертацията напълно релевантно и своевременно заема мястото си сред малкото изследвания на родна почва върху социалното предприемачество и има приносно значение още на ниво първоначален замисъл и ориентация към подходяща проблематика.

Станчева прави нещо повече от това да се насочи към актуална тема. Тя пренася тази тема от полето на социално-икономическите анализи към терена на културната антропология, като открива сложни и противоречиви аспекти и значения на обвързването на търговски дейности със социални каузи (и *vice versa*). Неслучайно в дисертацията е обособена специална въвеждаща глава. Наред с очакваната функция да очертае обекта, предмета, целите и задачите на изследването, тя предлага серия от контекстуализации на социалното предприемачество, които го изваждат от орбитата на простите констатации по отношение на новите икономически реалности и го полага в пресечната точка между предоговарянето на приоритети на социалната политика на „глобализиращата се“ държава, вменияването на гражданска отговорност на потребители и консуматорски стилове и задаването на хоризонт за идеологически автокорекции на капитализма. Такива например са демографските промени и отключените от тях сътресения на системите за социално осигуряване, разрастването на движенията за опазване на околната среда или преходът към пазарна икономика и неолиберален граждански ред в страни от Източна Европа като България.

Метафорично казано Станчева концептуално „кръжи“ около предмета си на изследване, за да го стесни най-накрая до идеята за трансформативния потенциал на „преплитането“ (на интересите) на държава, институции, бизнес и гражданство“ в съвременността, което търсене преминава през промяна в отношението към труда и мобилизира поколенчески идентичности и ценностни нагласи. Негови преки резултати са физически и юридически лица с нестопанска цел, кооперации, търговски организации и свързани с тях фестивали и базари, онлайн платформи, магазини и др. Именно те се дефинират и като обект на изследване в България и Бразилия, без обаче да се поставят във фактологичен режим и да се разглеждат единствено като конкретни исторически формирания. Както изрично подчертава Станчева, главните въпроси, на които се опитва да отговори дисертационният труд са преимуществено културологични - относно това как конкретни индивиди/личности и колективи извличат от и придават смисъл на (своите занимания със) социалното предприемачество в съответните организации, „какъв тип връзки се формират между актьорите в полето“, какво и в

каква степен влияние оказват на обществото и бизнеса и др. Оттук напълно логично идва изборът на методология – теренно изследване (включено наблюдение и полуструктурирани интервюта), онлайн етнография и анализ в традициите на *grounded theory*. Тук няма как да не се отбележи изключителната прецизност, с която Станчева описва етапите, особеностите и трудностите на изследването, демонстрирайки дълбоко разбиране за спецификите на конструирането на терен и за самопозиционирането – научно и биографично на антрополога в различните „места“ на включеното наблюдение и спрямо различните жизнени и кариерни траектории на респондентите. Проведените общо 21 полуструктурирани интервюта в България в периода 2017 г. до средата на 2021 г. и в Бразилия в периода септември и декември 2018 г., в съчетание с неформални разговори и преглед на разнообразни онлайн публикации по темата на дисертацията, осигуряват една достатъчно широка база за отговор на поставените изследователски въпроси и задачи, за чийто мащаб, информативност и надеждност свидетелстват и посочените по-горе шест приложения. Особено внимание заслужава и последният параграф върху частичното „сливане на изследователския и професионалния терен“, които допълват общото впечатление за високата изследователска етика и коректност на Станчева.

Постъпателното концептуално движение към социалното предприемачество като възел на икономически иновации, социални каузи, професионални идеологии и житейски проекти набира особена скорост във втората част на дисертацията, която е посветена на изходната теоретична рамка. На ниво структура на текста изборът да се продължи с полагане на аналитичните акценти и основни линии на аргументации изглежда малко рискован и влиза в известно противоречие с обявеното в увода намерение да се следват принципите на *grounded theory*, които предполагат най-напред кодиране и обработка на емпиричните данни и след това изграждане на теоретичен модел. Той обаче изцяло се вписва в оригиналната изследователска стратегия и логика на Станчева – последователното отстояване на (авто)рефлексивна позиция към наличните и възможни на социалното предприемачество. По същество във втората част тя предлага една критическа генеалогия на (реализацията на) идеята „за съвместяване на общественополезна и пазарна дейност“ като разгръща маркираните в увода контекстуализации на „феномена“. Неслучайно в тази част съвременните дефиниции с техните евристични стойности и употреби са разгледани не в началото, а в края. Преди тях са идентифицирани различни промени в концепциите за пазара, труда, бизнеса, гражданството и социалната солидарност, които на свой ред са реакция и отговор на

конкретни социални трансформации – интензифицирането на глобализацията, и то в световен мащаб, напредъкът на технологиите, както и цялостното ускорено развитие на корпоративната и консуматорската култура. Стъпвайки върху автори като Антъни Гидънс и Шантал Муф, Станчева много удачно характеризира тази особена процесуалност на случващото се в отговор на социалните предизвикателства от/на последните няколко десетилетия като търсене на „трети път“ за справяне с девалвирането на институциите на държавата на благоденствието и като разработване на ефективни стратегии за „обновяване“ на капитализма. В нейната интерпретативна схема, социалното предприемачество черпи практически основания от всички концептуални „ръкави“ на въпросното търсене и обновяване със съответните нови терминологични корпуси – дискурсите около гражданския/неправителствения сектор и „третия дух на капитализма“, „пост-пазарната ера“, „социалната рефлексивност“, „генеративните политики“, „корпоративното гражданство“, „ангажираното потребление“, „еко-системата на даването“ и т.н., но не постига синтез или хомогенизация, а по-скоро запазва амбивалентността, нееднозначността и несводимостта на алтернативите на модерния обществен и икономически ред. Това се отразява и върху дефинициите и върху институционалните и юридически рамки. За Станчева те се отличават с „теоретично многообразие“, доколкото поставят понякога твърде различни акценти – върху неправителствените организации или върху частни фирми и бизнеси със социално въздействие, върху лидерите и производствената продукция или върху застъпниците и разрешаването на социални проблеми и т.н. Тя специално се спира и на проблема за социалните иновации като „сродно понятие“ и на документи на европейската комисия, за да констатира отново концептуални противоречия и трудности по отношение на легитимацията и утвърждаването на модела.

Главният извод в коментиранията част е, че социалното предприемачество е хибриден конструкт, доколкото е резултат от развиването и прилагането на не по-малко хибридни политики.

В структурно и съдържателно отношение третата част удържа, както и разширява главния кръг от тематизации на третия сектор, оценностяването на труда, поколенческите идентификации, социалната ангажираност и потребителска отговорност. Също така тя затвърждава тезата за множествените и хибридни конструираня на социалното предприемачество, проследявайки ги вече „на терен“ като анализът на българския случай изцяло доминира изследователския наратив. На

Бразилия е отделена специална глава, която обаче е несравнима по обем и представителност на събраните данни от интервюта. В сравнение с предишната част тук историческата перспектива е обвързана с точно определени локални дефинирания и „случвания“ на социалните предприятия и, въпреки че не е отразено в текста, се пресичат два различни исторически подхода и разказа. Първият работи с понятията на Петя Кабакчиева и Ивайло Дичев за „наваксащата модернизация“ и „проектната култура“ на България след 1989 г. Така на преден план излизат първите неправителствени организации, прегръщането на идеала на „гражданското общество“ и присъединяването към Европейския съюз, в контекста на които 45 организации получават финансиране по европейски оперативни програми в периода 2002-2006 г., за да развият социално предприемачество, а понятието за първи път се употребява официално в публична документация. Вторият разказ стъпва върху чисто исторически изследвания и открива първообразите в читалищата и кооперативите, но също и в институциите и организациите, извършващи религиозна или светска благотворителна дейност като църквата и Червения кръст.

Отделно е проследено изграждането на законодателната рамка и критиката към нея, което намирам за приносен момент на дисертацията, доколкото в случая анализът не е самоцелен, нито пряко произведен на достъпа до специализирана юридическа информация по време на стажа в НПО портал. Той допринася за картографирането на „потенциални играчи в сферата на социалната икономика“, на техните експертизи и позиционирания спрямо държавните институции. Нещо повече юридическата рамка е само отправна точка за категоризацията на социалните предприятия, които се оразличават не през нормативни документи, а през наблюдение на начините, по които се презентират дейностите на фестивали, базари, изложения, панаири. Така стават видими неформалните взаимодействия, вътрешните съперничества и публичните залози. Трябва да се отбележи също, че оттук насетне на фокус застават социално-предприемачески инициативи в полза на хора с увреждания – изследователско решение, което Станчева неколккратно аргументира с тяхното открояващо се присъствие на изброените „места“ за презентация и респективно на картината на неправителствения сектор в България.

За да постигне вече плътно описание на организационните структури и на доминантните визии за реализацията на „успешни“ социални предприятия, тя се спира по-подробно върху дейността на Центъра за нестопанско право и на Reach for Change - България“ и ги разглежда като два водещи модела в страната, центрирани съответно

върху застъпничеството и върху личностния и лидерски потенциал на предприемача. Тук специално внимание заслужава и засягането на темата за линиите на близост и конфликт между осигуряващите от една страна, и между нуждаещите се от социална подкрепа, от друга.

Следващата глава, макар и да създава очакването за симетрично на представянето на българския случай контекстуализиране и картографиране на формите и дейците на социалното предприемачество в Бразилия, по същество следва логиката на терена и на места оставя впечатление за по-скоро първичен, отколкото завършен анализ на генерираните данни. Най-напред специфичен е профилът на респондентите, които са млади хора, скоро завършили или в процес на обучение в университета в Сан Паоло, и подобен профил извежда на преден план поколенческата идентичност и респективно ролята на милениелите за утвърждаването и популяризирането на бизнесите със социална кауза. Липсва и очертаното в предишните параграфи широко ветрило от дефиниции и законови решения. Единственият по-убедителен опит в това отношение е скицирането на „регулаторната среда“, включващо ценни референции към изследвания върху локалните социални политики и иновативни подходи, както и констатацията, че се е наложил моделът на „бизнеса със социално въздействие“, мислен главно като допринасящ за справяне с бедността и за решаването на екологични проблеми и обвързван с образователната сфера и напредъкът на технологиите. Доколкото освен всичко става въпрос за доста различни в много отношения културно-исторически региони, трудностите в постигането на продуктивно сравнение между българския и бразилския случай са повече от очевидни. То се случва по-скоро в последната четвърта глава, която независимо, че е замислена като събиране и обобщаване на рефлексите на респондентите върху понятието труд, по-същество представлява малко или много феноменологичен, в широкия смисъл на думата, анализ на обживяването на формите на социално предприемачество или както Станчева го маркира – на водещите ценности и мотивации, както и на тяхната специфична динамика в периоди на криза като пандемията от Ковид-19.

Както ясно се вижда от приведените цитати, единици са респондентите, говорещи директно за труда, който влагат или смятат че трябва да се влага в конкретната организация или в промотирането на модела. За сметка на това те търсят и артикулират интензивно „смисъла“ на своята работа – от „правенето на добро“ и целенасочената грижа за интеграцията на уязвими и сегрегирани групи до натрупване на специфични компетенции и „прокарване“ на кариерни маршрути, от дистанциране

от чисто материални и икономически подбуди до професионализация и преследване на печалба, от „морализирането на пазара“ до опорочаването на потребителските практики с вменияването на своего рода задължение да се купува продукцията на бизнесите със социална кауза. Може да се каже, че тази глава има най-приносен характер за цялостното изследване и именно тя в най-голяма степен аргументира изводите в заключението, гравитиращи около тезата за хибридноста на моделите и практиките на социалното предприемачество, която пред-определя трудното удържане на баланса между колективния и личния интерес.

В заключение намирам за особено постижение на Станчева разглеждането на социалното предприемачество едновременно като рамка на възможностите за социална критика на капитализма и на исторически случващи се нови организационни форми на икономическо или социално взаимодействие. Изваждайки го от тесния кръг на икономическите и юридически спецификации, тя предлага оригинален културологичен подход към социалните предприятия – като към символни вселени, в които човек се свързва с резултатите от труда си, утвърждава своята поколенческа идентичност и не на последно място – следва, свързва и интерпретира определени морални образци и жизнени проекти. Подобен подход повдига и редица въпроси, които остават субтилни в изследването – например за (не)сводимостта на поколенческия опит в културно-историческите региони на България и Бразилия, за възможните политически употреби на дискурса за бизнеса със социална кауза, за адаптирането на наследените от социализма кооперативи и колективи (като например Съюзът на инвалидите) към свободния пазар или към системата на национално представителните организации. Те обаче са по-скоро насоки за бъдещи продуктивни научни дискусии и доказателство за високите достойнства на предложения дисертационен труд. Наред с автореферата и публикациите по темата, последният напълно съответства на критериите за присъждане на образователната и научна степен “Доктор”.

Въз основа на всичко казано до тук с пълна убеденост предлагам на Мила Станчева да бъде присъдена степен “Доктор” в професионално направление 3.1 Социология, антропология и науки за културата.

25.04.2022 г.

Доц .д-р Галина Гончарова,

СУ „Св. Кл. Охридски“